

INSHA BOOKLET

☝ Utungo unaoundwa kwa mfululizo wa sentensi zinazozungumzia jambo, tukio au kitu fulani

Aina

1. INSHA ZA KAWAIDA

a) Insha ya Picha

☝ Ambapo mwanafunzi amepewa picha kadha na kutakiwa kutunga kisa na kueleza yote yanayotokea kwenye picha hizo. Chunguza vizuri ujue kinachotokea katika hizo picha.
 ✓ Kichwa kiafikiane na picha ulizopewa. Kila picha ipangwe na kuwa na aya moja.

b) Insha ya Methali

☝ Insha inayosimulia kisa kinachoonyesha ukweli au uongo wa methali Fulani.
 ✓ Wazia methali nyingine za kutilia mkazo methali uliyopewa.

Muundo

⌚ Kichwa methali yenye

⌚ Utangulizi

- i. Maana ya juu/wazi
- i. Maana ya ndani/batini

⌚ Mwili

- ✓ kisa kinachofungamana na methali cha kweli au cha kubuni

⌚ Hitimisho

⌚ funzo/maadili

c) Insha ya Maelezo

⌚ Inayohusu kutoa ufanuzi kuhusu mahali, kitu au jambo fulani kama vile ugonjwa wa ukimwi, umuhimu wa maji, n.k.

d) Insha ya Masimulizi

⌚ Ambapo unatakiwa kusimulia hadithi, kisa au tukio kuhusu jinsi mambo fulani yalivyotokea. Huweza kuanzia kwa 'Ilikuwa...'

e) Insha ya Mdokezo

⌚ Ambapo umepewa mdokezo wa kuanzia (xxx...) au kumalizia (...xxx) k.m. '...tangu siku hiyo alikula yamini kutopuza ushauri wa wazazi wake tena'

f) Insha ya Mjadala

⌚ Ambapo unatakiwa kujadili suala fulani k.m. 'Shule za mabweni zina manufaa' au 'Kujiajiri ni bora kuliko kuajiriwa' Jadili.

Unapaswa:

⌚ Kuunga

⌚ Kupinga

⌚ Kutoa uamuza kutegemea upande ulio na hoja nyingi au nzito.

g) Insha ya Mawazo

a Inayohusu mambo ya kuwaza kuhusu jambo fulani k.m. 'MIMI NYUKI'

✓ Ni nani asiyenifahamu mimi nyuki.

a) Insha ya Mazungumzo

✓ Maongeo ya kawaida ambayo huandikwa kama tamthilia

✓ MAZUNGUMZO BAINA YA...

Muundo

✓ Kichwa

✓ Jina la msemaji kwa herufi kubwa likifuatwa na koloni

✓ Maneno ya msemaji

✓ maelezo ya mandhari na vitendo vyta msemaji kwenye mabano

✓ Wazungumzaji wasikike kama watu wa kawaida

✓ Pawepo na sentensi ndefu na fupi

✓ Matumizi ya vihisishi

✓ Ukatizaji wa maneno...

2. TUNGO ZA KIUAMILIFU

☝ Ambazo hutekeleza kazi maalum na huwa na muundo maalum.

Dayalojia

☝ Mazungumzo kati ya watu wawili au zaidi kuhusu jambo au mada fulani

⌚ DAYALOJIA BAINA YA...

⌚ Huwa na utangulizi, mwili na hitimisho

Mahojiano

☝ Mazungumzo yanayoendeshwa kwa muundo wa maswali na majibu

⌚ (MAHOJIANO BAINA YA...)

Barua ya Kirafiki

⌚ Inayoandikwa kwa ndugu, jamaa na marafiki.

Muundo

▪ Anwani ya mwandishi (wima au mshazari. Jina lisiwekwe!)

▪ Tarehe ya kuandikwa barua (22 Februari, 2011)

▪ Mwanzo wa barua (kwa ... mpandwa/kwenu...)

▪ utangulizi (salamu, kumjuliana hali)

▪ mwili/yaliyomo (ujumbe)

▪ Hitimisho (Kwa leo sina mengi. Wasalimie jamaa wote. Ni mimi wako/wenu, Jina (wima au mshazari)

Barua Rasmi/Kwa Mhariri

- Barua ambazo huandikwa na kutumwa ofisini kwa kutaka kuomba kazi, kuomba msaada, malalamiko, kutoa maoni gazetini, n.k.

Muundo

- ✓ Anwani ya mwandishi (wima au mshazari)
- ✓ Tarehe ya kuandikwa (usiweke jina).
- ✓ Marejeleo k.m. REJ: SUD/MSS/054/009 (nambari ya kumbukumbu, faili au nambari ya barua)
- ✓ Cheo na anwani ya mwandikiwa k.m. Mkurugenzi, Kiwanda cha majani chai cha Kangaita, S.L.P, 12000, Kerugoya au Mhariri wa Gazeti la 'Nation', S.L.P 89000, Nairobi au **KWA ANAYEHUSIKA**
- ✓ Kupitia kwa: MWALIMU MKUU, anwani
- ✓ Mtajo k.m. Kwa Bwana/Bibi/Profesa/Daktari/Mhubiri
- ✓ Kichwa cha barua k.m. MINT: OMBI LA KAZI YA UALIMU/MAPENDEKEZO KUHUSU JUMA MRISHO/ MWALIKO WA KUHUDHURIA KONGAMANO LA KISWAHILI
- ✓ Utangulizi (Mintaarafu ya tangazo miliochapisha...naandika kuomba...jinsia...ahadi kufanya kazi kwa bidii)
- ✓ Mwili (matatizo, madhara, mapendeleko (naomba, paswa, stahili, naonelea ni bora)
- ✓ Hitimisho (Natumai, Nitashukuru...Wako mwaminifu/mtiifu, sahihi, jina /cheo, Chama cha Kiswahili. Nakala kwa: (i), (ii) (wima au mshazari)

Barua ya Gazetini Iliyohaririwa

- ✓ Kichwa (kwa herufi ndogo na usemi halisi)
- ✓ mtajo (Mhariri,)
- ✓ Utangulizi (Naandika kueleza...)
- ✓ Mwili (malalamiko, maoni, maombi, mapendeleko)
- ✓ Hitimisho (Natumai...) jina na anwani ya mwandishi)

Tahariri

- ✓ Maelezo mafupi ya mhariri wa gazeti kutoa mawazo, maoni au msimamo wa chombo cha habari anachowakilisha kuhusu suala maalum na muhimu.

Muundo

GAZETI LA MZALEND

Februari 24, 2011

HATIMA YA WATAHINIWA

Yaliyomo

Imeandikwa na...

Hotuba

- ☝ Maelezo yanayotolewa mbele ya watu.
- ✓ Hutolewa kwa usemi halisi na huanzia na kuishia kwa alama za usemi.

Muundo

- ✓ Anwani (HOTUBA KUHUSU...)
- ✓ Utangulizi (kutaja hadhira kuanzia walio mashuhuri, kuwasalimu, kujitambulisha na kuwakaribisha na kutambulisha kiini cha hotuba)
- ✓ Yaliyomo (kutaja na kufafanua hoja)
- ✓ Hitimisho (shukrani na kuwatakia mema katika shughuli zao za kila siku)

Ratiba

- ☝ Mpangilio wa jinsi shughuli fulani inavyofanyika kulingana na wakati fulani uliotengwa k.m. sherehe ya arusi, mazishi, siku ya michezo, kutoa zawadi n.k.

Muundo

- ✓ Kichwa (Ratiba ya shughuli gani, ya nani, mahali na tarehe, mgeni wa heshima: ...Wageni mashuhuri: 1....2....3....)

✓ Makaribisho

✓ Maombi

✓ Kutoa tuzo

✓ Kutoa shukrani

✓ Kufungwa kwa maombi

✓ Kuondoka/kufumkana

Shajara

- ✓ Daftari ambayo huhifadhiwa matukio yanayofanyika kila siku. Yaweza kuwa ya siku moja, wiki au mwezi mmoja.

Aina

a) Ya kibinafsi

JUMANNE 30/8/10

Leo tulizuru...

b) Rasmi (hutumiwa katika ofisi)

SHAJARA

JUMANNE MEI 7, 2008

Onyo

⦿ Makatazo.

Tahadhari

⦿ Julisho
kuhusu
jambo la
hatari.

**ONYO!
USISIMAMISHE WALA
KUEGESHA GARI KWENYE ENEO
HILI!**

Ilani

⦿ Julisho, tangazo au notisi.

**ILANI
TAFADHALI USITUMIE SIMU
YA MKONO NDANI YA BENKI**

ILANI YA SERIKALI KUHUSU KUZUKA KWA UGONJWA WA KIPINDUPINDU

Serikali imetoa ilani kwa wananchi kuhusu kuzuka kwa ugonjwa wa kipindupindu. Kila mwananchi anatakikana kuzingatia mambo yafuatayo ili kudhibiti maambukizi.

- a) Mtu asinywe maji kabla kuyachemsha
- b) Kupika chakula hadi kiive vizuri
- c) Kutoenda haja nje bali kutumia vyoo vya mashimo
- d) Mtu anawe mikono yake kwa sabuni baada ya kutoka msalani
- e) Mtu asile matunda au mboga za majani bila kuziosha kwanza
- f) Anayeonyesha dalili ya ugonjwa wa kipindupindu apelekwe katika kituo cha afya mara moja.
- g) Uchuuzi wa vyakula umepigwa marufuku
- h) Ufuliaji nguo motoni pia umepigwa marufuku

Watakaokaidi maagizo katika (g) na (h) watachukuliwa hatua kali za kisheria ya kutozwa faini ya shilingi elfu tano au kifungo cha miezi miwili gerezani.

Matangazo

⦿ Majulisho kuhusu jambo fulani.

a) Arifa

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani, tarehe

USAJILI WA ...

Sahihi

Jina

Cheo

b) Kibiashara

Sifa

- ✓ Lugha kwa kifupi
- ✓ Chuku
- ✓ Takriri
- ✓ Alama ya (!) na (?)
- ✓ Michoro
- ✓ Maonyo
- ✓ Maelezo kukihusu
- ✓ Kinavyotumika
- ✓ Ubora wake
- ✓ Watengenezaji

JINUNULIE UNGA WA MAHINDI WA

c) Kifo

TANGAZO LA KIFO

Tunasikitika kutangaza kifo cha ...Alikuwa...

Mungu aiweke roho yake mahali pema peponi

d) kazi

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani, tarehe

NAFASI YA KAZI YA UHASIBU

SIFA ZA MWOMBIA KAZI

JINSIA

Awe wa jinsia ya kike.

UMRI

Awe na umri wa miaka isiyopungua 25 na isiyozidi 40.

ELIMU

- i. Awe na shahada ya uhasibu kutoka chuo kikuu au awe na shahada ya diploma ya juu ya uhasibu
- ii. Awe amepata alama ya c katika kingereza

KAZI

- i. Kuidhinisha hati za malipo za shirika
- ii. Kusimamia shughuli za uhasibu katika idara inayohusika

UZOEVU/TAJIRIBA

Awe na uzoevu wa kazi usiopungua miaka 5 kwenye shirika au taasisi kubwa.

DINI

Awe muumini wa dini ya kikristu na awe ameokoka.

MUDA WA KAZI

Kuanzia saa mbili hadi saa kumi na moja jioni na masaa mengine ikibidi.

MSAHARA

Mshahara utategemea elimu ya anayehusika lakini utakuwa baina ya ksh 24,000 na ksh 45000.

MAELEZO YA ZIADA

- i. Maombi yote yawe yamewasilishwa kabla ya tarehe 30 mei 2010.
- ii. Maombi yatumwe kwa:
Katibu,
Halmashauri ya shule ya upili ya Gatwe,
Anwani
- iii. Maombi yatakayopelekwa baada ya muda wa mwisho hayatajibiwa.
- iv. Maombi yaandamane na hundi ya shilingi elfu moja ambazo hazitarejeshwa.

Maagizo/Maelekezo

- ✓ Maelezo kuhusu namna ya kufika mahali kutoka kituo fulani au maelezo kuhusu njia ya kutumia kitu au huduma fulani.

Sifa

- a) Maelezo wazi
- b) Michoro au ramani
- c) Dira
- d) Huhusika maonyo
- e) Tarakimu k.m. 1×3
- f) Matumizi ya herufi nzito.

Mifano

- a) Maagizo ya daktari kwa mgonjwa wa kisukari.
- b) Maelekezo ya kutoka nyumbani hadi shuleni mwenu.
- c) Jinsi ya kutumia dawa za wadudu

Kujaza Fomu

- ☝ Karatasi ambayo ina nafasi ya kuandika maelezo ambayo yanatakiwa.
- a) Soma fomu kwa makini kabla ya kujaza chochote.
- b) Andika maelezo kwa muhtasari.
- c) Usijaze kama huna hakika kwenye sehemu Fulani.
- d) Usifutafute.
- e) Itumie alama inayostahili wakati wa kujaza fomu.

MAELEZO YA KIBINAFSI

TAREHE.....

JINA.....

JINSIA.....

UMRI.....

TAREHE YA
KUZALIWA.....

URAI.....

NAMBARI YA
KITAMBULISHO.....

KAZI.....

MKOA.....

WILAYA.....

SIMU.....

SAHIHI.....

TAREHE.....

Hojaji

- ☝ Maswali ambayo hutumiwa kama msingi wa kufanya utafiti na huelekezwa kwa mhojiwa.

Aina

a) Hojaji Wazi

- ☝ Hojaji yenye maswali ambayo mhojiwa anaruhusiwa kuyajibu kwa maneno yake mwenyewe.

UCHAGUZI NA VIONGOZI

1. Una maoni gani kuhusu uchaguzi wa kila baada ya miaka mitatu?

.....

.....

2. Kwa nini una maoni hayo?

.....

.....

3. Wewe ungependelea utaratibu gani wa uchaguzi?

.....

.....

4. Je ni kweli viongozi hung'ang'ania mamlaka?

.....
.....
.....

5. Je viongozi hung'ang'ania uongozi kwa sababu zipi?

- a)
.....
b)
.....
c)
.....

b) Hojaji Funge

✓ Hojaji ambapo mhojiwa anapewa majibu kadha ambayo anatakiwa kuchagua mojawapo bila kuwa na uhuru wa kuandika atakayo.

✓

MATATIZO YA KIJAMII

Tia alama kwenye jibu unaloafiki

- a) Jamii yetu inawakandamiza wanawake?
Ndiyo () La ()
b) Tatizo kubwa la jamii yetu kwa sasa ni umaskini na ugonjwa.
Kweli () Si kweli ()

Mialiko

↳ Barua ambayo hupeleka taarifa kwa mtu kumuomba ahudhurie sherehe fulani.

a) Rasmi (kadi au barua rasmi)

Muundo

- ✓ Jina la mwalikaji/waalikaji (Bwana/mabwana/bibi/kasisi/daktari)
✓ Jina la mwalikwa
✓ Sherehe (ndo, mchango wa pesa, Kuna aina mbili za mialiko.)
✓ Kushereheke/kuadhimisha...)
✓ Kuhusu nani
✓ Mahali pa kukutanika
✓ Tarehe
✓ Wakati
✓ Anwani na nambari ya simu ya mwalikaji ambapo jibu litapelekwa kushoto chini (Majibu kwa...wima)

b) Kirafiki (barua ya kirafiki)

↳ Sehemu ya mwili itoe habari zote muhimu katika mwaliko.

Risala

↳ Taarifa inayotoka kwa mtu au watu inayoeleza haja fulani k.m. risala ya rambirambi, risala ya heri njema, ya waajiriwa kwa mwajiri au kinyume.

RISALA YA RAMBIRAMBI/HERI NJEMA KWA...KUFUATIA

Mimi wako...

Resipe

↳ Jumla ya hatua na kanuni ambazo hufuatiwa na mtu anayenuia kupika au kuandaa kitu fulani.

UPISHI WA PILAU

Walengwa/walaji

Mipakuo mine (kwa watu wanne)

Viambata

- a) Vikombe viwili vy a mchele
b) Gramu 25 za mafuta ya majimaji
c) Vijiko viwili vidogo vy a pilau masala
d) Nusu kilo ya nyama
e) Vitunguu vinne vy a ukubwa wa wastani
f) Vikombe vinne vva maji

Hatua za Upishi

- a) Kaanga vitunguu katika mafuta hadi rangi yake ikaribie rangi ya udhurungi
b) Chemsha nyama pekee hadi ilainike
c) Ongeza nyama kwenye sufuria yenyе vitunguu na upike kwa dakika tano
d) Ongeza mchele na uchanganye kwa mwiko
e) Ongeza maji na uache mchanganyiko utokote kwa dakika kumi na tano
f) Pakua pilau ikiwa tayari

Orodha Ya Mambo

a Mlolongo wa vitu vilivyoandikwa.

MAHITAJI MUHIMU YA KURUDI SHULENI TAREHE 5/1/2010

- a) Sukari kilo mbili
b) Dawa ya meno ya gramu hamsini
c) Koko gramu 500
d) Sabuni sita za kipande
e) Kalamu nne za rangi
f) Penseli moja
g) Rangi ya viatu ya gramu 40

Tahakiki

a Maandishi ya kuchambua maandishi ya fasihi.

USASA WAKUTANA NA UKALE

Anwani: Kitumbua Kimeingia Mchanga

Mwandishi: Said A. Mohamed

Mchapishaji: Oxford University Press

Mhakiki: Amina Fuzo

Maudhui

Meme

- a Barua ambazo huhusisha matumizi ya ya vifaa vya umeme kama talakilishi, kiepesi/nukulishi/faksi au simu ya mkonono/tamba/rukono.

Barua za Mdahilisi/Pepe

- a Ambazo hutumwa kwa tarakilishi kwa njia ya mtandao.

Ijumaa Machi 30, 2007 saa 08:09:19

Kutoka: aisha@yahoo.com

Kwa: ahmed@african online.ke

Nakala kwa: amina @ mwananchi.com

MINT/KUH:

Barua ya kawaida

Hitimisho: Aisha Kizito Makwere

Memo

- a Taarifa fupi ambayo huandikwa ofisini kuhusu mambo ya ndani kutoa maelekezo, maelezo au kukumbusha kuhusu jambo fulani. Ujumbe huwa mfupi na kuhusu suala moja tu.

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani

MEMO

REJ: km/01/06

KUTOKA: Mwalimu Mkuu

KWA: wafanyakazi wote

MADA: likizo fupi

TAREHE: 28/2/2011

Ujumbe

Sahihi

Jina

Cheo (mwalimu mkuu)

Taarifa

- a Kuarifu kuhusu habari mpya

UCHOCHEZI

Hitimisho

Mariga Mununga

Mwanahabari

Wasifu

- a Maelezo ya mtu kuhusu mtu mwininge tangu kuzaliwa mpaka alipo au kufa kwake.

WASUFU WA NDUGU YANGU JUMA

Tawasifu

- a Maelezo ya mtu kujihusu

TAWASIFU YANGU

Vidokezo

- ✓ Jina lake/lako
- ✓ Jinsia
- ✓ Anakotoka
- ✓ Umri
- ✓ Kuzaliwa
- ✓ Maumbile
- ✓ Elimu
- ✓ Kazi
- ✓ Hadhi ya ndoa
- ✓ Lugha
- ✓ Lakabu na sababu
- ✓ Umaarufu
- ✓ Uraibu

Wasifutaala/Wasifu Kazi

- ⌚ Maelezo rasmi kuhusu mtu binafsi ambayo huambatanishwa na barua ya kuomba kazi.

WASIFUTAALA WANGU

MAELEZO BINAFSI

Jina	: Farida Almasi
Juma	
Tarehe ya Kuzaliwa	: 7-6-1980
Umri	: miaka 22
Mahali pa kuzaliwa	: Voi
Jinsia	: mwanamke
Hadhi ya ndoa	
Nimeolewa/kapera	
Nambari ya kitambulisho	: 12345678
Uraia	: Mkenya
Lugha	: Kiswahili,
Kingereza, Kikuyu	
Anwani ya kudumu	: S.L.P. 1600,
Voi	
Barua pepe	
Farial@yahoo.com	
Simu tampa	: 9876543210

ELIMU

Chuo Kikuu
cha Maseno (Shahada ya Uhasibu)
Shule ya upili
ya Shimoni (Shahada ya KCSE)
1978-1987 Shule ya Msingi
ya Umazi (shahada ya KCPE)

TAJRIBA

Mpaka sasa	Mhasibu katika
shule chekechea ya Mtakatifu Yohana	

HABARI ZA ZIADA

URAIBU

- a) Kusoma vitabu vya sarufi na fasihi
- b) Kutembelea wajane, mayatima na wagonjwa
- c) Kuandika mashairi

AZIMIO LANGU

- a) Kupaa kitaaluma kwa kuendeleza masomo yangu hadi kiwango cha uzamifu
- b) Kuwa mhasibu bora zaidi nchini kwa matendo na kuwapa wananchi huduma za kufaa

WAREJELEWA

1. Profesa Hassan Muoso,
Chuo Kikuu Kenyatta,
S.L.P.43844,
Nairobi.
2. Maimuna Njavu Mukota,
Shule ya Upili ya Alliance,
S.L.P. 1 234,
Nairobi.

Kumbukumbu

- ☝ Maelezo kuhusu yaliyojadiliwa na kuafikiwa katika mkutano.

Muundo

- Kichwa (kumbukumbu za mkutano wa kamati/jopo gani, uliofanyika wapi, tarehe gani, saa ngapi hadi gani na majira)
- Waliohudhuria (mwenyekiti, katibu, mweka hazina, wanakamati)
- Waliotuma udhuru kwa kutohudhuria
- Waliokosa kutuma udhuru wa kutohudhuria
- waalikwa
- Ajenda
- a) Kufunguliwa kwa mkutano (KUMB 3/2009)
- ✓ Kufunguliwa kwa mkutano, mwenyekiti kuwakaribisha na kuwashukuru waliohudhuruia na kumwomba ... aongoze kwa maombi.
- b) Kusoma na kudhibitisha kumbukumbu za mkutano uliotangulia
- ✓ Kusomwa na katibu, aliyependekeza na aliyedhibitisha.
- c) Masuala yaliyotokana na kumbukumbu hizo
- ✓ (a) KUMB 8/2008 ununuzi wa miti
- d) Shughuli nyinginezo
- e) Kufunga mkutano (KUMB 7/2009)

✓ Mkutano uliisha saa ngapi, maombi yaliongozwa na nani, na mwingine ukapangwa kuwa wa siku gani.

- Maneo kama walikubaliana, waliafikiana, alipendekezwa, ilisemekana, waliambiwa, ilionelewa ni bora, walishauriwa, ilidaiwa, aliomba, n.k.

THIBITISHO

KATIBU	TAREHE.....
SAHIHI	
MWENYEKITI	TAREHE
SAHIHI	

Ripoti

- ☝ Maelezo kuhusu mtu, kitu au tukio
- a) Ripoti ya Kawaida
- ☝ Swali huanzia kwa 'Wewe kama katibu wa chama...'

Muundo

- Kichwa (ripoti ya kamati/jopo gani)
- Utangulizi (maelezo mafupi ya jumla kuhusu chama)
- Shughuli za chama (i, ii, iii)
- Hitimisho (matumaini, mwito kwa wengine wajunge, wajitahidi)
- Ripoti imeandikwa na (jina, cheo/katibu, sahihi, tarehe)
- b) Ripoti Maalum
- Kichwa (ripoti ya jopo la kutathmini usalama barabarani)
- Utangulizi/Hadidu za rejea (ripoti ilihitajika na kamati gani, uchunguzi ulifanywa kubainisha nini, matokeo kuelezewa chini pamoja na mapendekezo kutolewa)
- Jopo (majina na vyeo vya wanajopo waliohusika)
- Utaratibu/ hatua za utafiti (wanakamati walifanya nini (kamati iliwhoji...ilifanya ukaguzi wa magari, iliwapa baadhi ya wasafiri hojaji wakajaza, ilipiga picha za video, mashauriano)
- Matokeo (kamati iligundua kuwa: (a)
- Mapendekezo (suluhihi la shida)
- Hitimisho (ripoti imeandikwa na, sahihi, jina, cheo/katibu, tarehe 21 Machi 2011).

3. UTUNGAJI WA/INSHA ZA KISANII

- a) michezo ya kuigiza
- b) hadithi fupi
- c) mashairi

- d) mafumbo
- e) vitanza ndimi

USHAIRI

Istilahi za Kishairi

1. arudhi
 - ↳ sheria za jadi zinazofuatwa na watunzi wa mashairi:
 - a) kugawa shairi katika beti
 - b) beti kugawika katika mishororo inayolingana kiidadi
 - c) mishororo kugawika katika vipande
 - d) mishororo kuwa na mizani zinazolingana kiidadi (urari wa mizani)
 - e) kuwa na vina vya kati na vya mwisho vinavyotamkika kwa namna sawa (urari wa vina)
 - f) mtoshelezo wa beti au beti kutoa wazo kamili
2. bahari
 - ↳ aina tofauti tofauti za mashairi k.m. ukara
3. ubeti/beti
 - 1 kifungu katika shairi kinacho jitoshaleza kimaa
4. mshororo
 - ↳ mstari katika ubeti
5. mwanzo
 - ↳ mshororo katika ubeti
6. mloto
 - ↳ mshororo wa pili katika ubeti
7. mleo
 - ↳ mshororo wa tatu katika ubeti
8. kimalizio
 - ↳ mshororo wa mwisho ambao haurudiwi katika kila ubeti
9. kibwagizo/mkarara/kipokeo/kiitikio
 - ↳ mshororo wa mwisho ambao hurudiwarudiwa katika kila ubeti na hubeba maudhui au kiini cha shairi.
10. kipande/mgao
 - ↳ sehemu katika mshororo ambayo huonyeshwa na koma na huwa na kina
11. ukwapi
 - ↳ kipande cha kwanza katika mshororo
12. utao
 - ↳ kipande cha pili katika mshororo
13. mwandamizi
 - ↳ kipande cha tatu katika mshororo
14. mizani

- ↳ silabi zinazotamkika katika mishororo

15. urari wa mizani

- ↳ kuwepo kwa idadi sawa ya mizani katika mishororo

16. kina/vina

- ↳ silabi zinazotamkika kwa namna sawa zinazopatikana katikati na mwishoni mwa sentensi.

17. urari wa vina/vue

- ↳ kuwepo kwa silabi zinazotamkika kwa namna sawa

Aina za Mashairi

- a) mashairi la arudhi/ushairi wa kijadi
 - a Ambayo huzingatia sheria za jadi za utunzi wa mashairi.
- b) mashairi huru
 - ↳ Ambayo hayazingatii sheria za jadi za utunzi wa mashairi.

Mashairi ya Arudhi

- a) **Aina**
 - i. tathmina (mshororo mmoja katika kila ubeti)
 - ii. tathnia (miwili)
 - iii. tathlitha (mitatu)
 - iv. tarbia (minne)
 - v. takhmisa (mitano)
 - vi. tasdisa (sita)
 - vii. ushuri (kumi)
- b) **Bahari**
 - viii. mtiririko (mfanano wa vina vya kati na vya mwisho katika shairi zima)
 - ix. ukara (vina vya mwisho kufanana na vya kati kutofautiana)
 - x. ukaraguni (vina vya kati na vya mwisho kutofautiana katika shairi zima)
 - xi. kikwamba (mshororo kuanza kwa neno fulani katika shairi zima)
 - xii. pindu (neno au maneno mawili ya mwisho ya kila mshororo kutumiwa kuanzia mshororo unaofuata) k.m. kicha changu wachezea. Wachezea kichwa changu.
 - xiii. Tenzi/tendi (mgao mmoja, kina kimoja)
 - xiv. Mathnawi (migao miwili, vina viwili)
 - xv. Ukawafi (migao mitatu, tumbuizo 8,8,8)
 - xvi. Ngonjera (majibizano)
 - xvii. Malumbano (kujinaki/kuonyesha ugwi)

- akimdunisha mshairi mpinzani ili kutaniana)
- xviii. Msuko (mshororo wa mwisho mfupi kuliko inayotangulia)
- xix. Sakarani (mchanganyiko wa bahari)
- xx. Dura mandhuma (kauli/swali katika ukwapi na mjalizo/jibu katika utao k.m. shida zikishinda, hazishindiki. Unalolipenda, halipendeki. Unapopaenda, hapaendeki)
- xxi. Gungu (mizani 12, kina kimoja cha mwisho)
- xxii. Upeo (mishororo inayozidiana ki mizani)
- xxiii. Kikai (mizani 12, 4:8 au 8:4, hakuna ulinganifu wa mizani katika ukwapi na utao)
- xxiv. Zivindo (hutoa maana tofauti za neno k.m.
- xxv. Sumbila (kila ubeti una kimalizio tofauti na beti nyingine)

c) Muundo/Umbo/Sura ya Nje

- xxvi. Kutaja idadi ya beti
- xxvii. Mishororo mingapi katika kila ubeti
- xxviii. Vipande vingapi katika kila mshororo-aina
- xxix. Mpangilio wa mizani na jumla k.m. ukwapi 8, utao 8, jumla 16.
8 8
8 8
8 8
8 8

- xxx. Mpangilio wa vina au kufanana, kutofanana katika shairi zima au vina vya mwisho kufanana na vya kati kutofautiana-bahari
na ma
na ma
na ma
ka ba

Vina na Mizani

- 8a 8b
8a 8b
8a 8b
8c 8b

- xxxi. Kibwagizo(linacho au halina. Kinakili kama kipo)

- xxxii. Majibizano (ngonjera)
xxxiii. Malumbano (majinaki)

d) Uhuru/Idhini za Kishairi

- a kibali mshairi alichonacho kukiuka sheria fulani.
- i) Inkisari (kufupisha ili kuwe na urari wa mizani na vina. Aghalabu huonyeshwa kwa matumizi ya ritifaa k.m. 'sikate-usikate)
- xxxiv. Mazda/mazida (kurefusha neno ili kuwa na urari wa mizani na vina)
- xxxv. Tabdila (kubadilisha tahajia ya neno bila kuzidisha au kupunguza mizani k.m. siachi-siati)
- xxxvi. Utahozi
- xxxvii. Kuboronga/kufinyanga sarufi (kubadili mpangilio wa maneno katika sentensi k.m. upesi jielimishe)
- xxxviii. Kiswahili cha kikale/ujadi (mtima, ngeu, insi, mjia)
- xxxix. Lahaja k.m. ficha-fita
- xl. Matumizi ya ritifaa

e) Lugha ya Nathari

- ⌚ lugha ya kawaida na kimtiririko
 - ✓ Kutotumia koma au vipande
 - ✓ Kutumia maumbo ya kawaida ya maneno
 - ✓ Ubeti kutengewa aya moja
 - ✓ Kuondoa uhuru na kusanifisha lahaja na kikale
- f) matumizi ya lugha/fani
- g) matumizi ya maneno (kama yalivytumiwa)
- h) ujumbe
- i) maudhui
- j) dhamira
- ⌚ kusimanga, kusuta, kudharau, kusifu, kufunza, n.k.

Mashairi Huru

Sifa/Mbinu

- a) urudiaji
- i) wa neno (takriri neno)
 - ii) wa kifungu (usambamba)
- Umuhimu**
- i kusisitiza ujumbe
 - i kutia ridhimu/mapigo fulani katika usomaji
- b) mishata
- a mishtari ambayo haikamiliki. Mistari toshelezi ni mistari iliyokamilika.

- c) sehemu za beti kuingizwa ndani

Umuhimu

- ✓ ili kusitiza
- ✓ kuzifanya zionekane wazi

Ulingenishaji wa Shairi la Arudhi na Shairi

Huru

Kufananisha

- a) yote mawili ni sanaa ya ushairi
- b) mishororo kupangwa katika beti
- c) yametumia mbinu za lugha za namna moja
- d) alama za kuakifisha zinazofanana
- e) kufanana kimuundo
- f) uhuru wa kishairi

Kutofautisha

- a) moja ni la arudhi jingine ni huru
- b) mishata
- c) sehemu za beti kuingizwa ndani
- d) kuwa au kutokuwa na urari wa mizani
- e) kuwa au kutokuwa na urari wa vina
- f) tofauti kimaudhui
- g) idadi ya beti
- h) idadi ya mishororo katika beti
- i) vipande
- j) kutumia alama za uakifishi tofauti
- k) uhuru wa kishairi

MASUALA IBUKA

Magonjwa

Aina

- d) malaria
- e) mafua
- f) macho
- g) ngozi
- h) meno
- i) kifua kikuu
- j) homa ya mapafu
- k) kifaduro
- l) zinaa (kaswede/syphilis)
- m) kipindupindu
- n) homa ya matumbo
- o) homa ya mapafu
- p) shinikizo la damu
- q) ugonjwa wa moyo
- r) matumbwitumbwi/machapwi
- s) saratani
- t) utapia mlo
- u) ukambi/surua
- v) tetewanga
- w) homa
- x) malale

Jinsi ya Kujikinga na Magonjwa

- ✓ Kula chakula chenye virutubisho vyote na madini

- ✓ Kutotumia chumvi, sukari au mafuta mengi

- ✓ Kufanya mazoezi

- ✓ Kupimwa mara kwa mara

- ✓ Kupika vyakula vizuri

- ✓ Kunawa mikono na macho

- ✓ Kuchemsha maji au kuyatia dawa kabla ya kuyanya

- ✓ Kutozini au kutumia kinga

- ✓ Chanjo kwa watoto

- ✓ Kutochangia vifaa kama vitana na nyembe na mavazi ili kujikinga na magonjwa ya ngozi.

- ✓ Kulala ndani ya neti iliyotiwa dawa

- ✓ Kufyeka nyasi karibu na nyumba na kutupa mikebe iliyo na maji

- ✓ Kuweka dawa kwenye vidimbwi ili kuua mbu

- ✓ Kutotumia vileo kama vile pombe na sigara

- ✓ Kuzuia kunyeshewa na mvua na kuva mavazi mazito wakati wa baridi au usiku

- ✓ Kukohoa au kupiga chafya mtu akiwa ameziba pua na midomo na kutema kikohozi oyo

- ✓ Kutubu dhambi, kujua Mungu na kuomba kwa afya ya kiroho

Ukimwi

- ⌚ Ugonjwa unaosababishwa na virusi vya HIV unaofanya mwili kupungukiwa na kinga dhidi magonjwa.

Njia za Maambukizi

- a) Uzinzi, ubakaji au ulawiti
- b) Tohara ambapo ngariga anatumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote
- c) Kuchangia vifaa vyenye ncha kali k.v. nyembe, vinyoleo n.k.
- d) Utumiaji wa sindano moja na vifaa vya upasuati ambavyo havijatiwa dawa au kutokoswa ili kuua viini
- e) Wanawake kuambukiza watoto wakijifungua
- f) Kuongezewa damu ambayo haijapimwa au haijapimwa vizuri.
- g) Utumiaji wa dawa za kulevyia kwa kujidunga kwa sindano moja
- h) Ulevi kumfanya mtu kupotewa na utambuzi kisha kufanya ngono na mtu aliyeambukizwa.
- i) Kubusu mtu aliye na virusi ukiwa na vidonda kinywani

- j) Wakati wa ajali watu walio na viini wanapojeruhiwa na kutokwa na damu na inafikia majeraha katika miili ya wasio na hivyo viini

Dalili

- ✓ Kukohoaa kwa muda mrefu
- ✓ Kuendesha kwa muda mrefu
- ✓ Kupoteza hamu ya kula
- ✓ Kukonda au kupoteza uzani wa zaidi ya kilo 10 kwa muda mfupi
- ✓ Mwili kudhoofika/unyonge
- ✓ Kunyonyoka nywele
- ✓ Jipu Imwilini
- ✓ Mwasho mkali katika ngozi
- ✓ Vidonda kinywani na kooni
- ✓ Homa na kutokwa na jasho jingi usiku
- ✓ Magonjwa ya kifua kikuu na homa ya mapafu
- ✓ Saratani ya ngozi
- ✓ Kuvimba shingoni
- ✓ Utaahira wa akili k.v. kusahau na kutokumbuka mambo

Madhara

- ✓ Jamaa kuathirika kisaikolojia wakiona mtu wao akiteseka na ugonjwa
- ✓ Vifo kwa kuzidiwa na ugonjwa
- ✓ Huzuni baada ya mgonjwa kuaga dunia
- ✓ Watoto kuachwa wakiwa mayatima baada ya wazazi kufa
- ✓ Gharama kubwa ya kugharamia matibabu
- ✓ Unyanyapaa/kutengwa/kubaguliwa
- ✓ Ndoa kuvunjika kutokana na lawama
- ✓ Ubakaji wa watoto wa kike ili kujitakasa
- ✓ Kuathiri uchumi wa nchi pesa nyingi zinapotumiwa kununulia dawa za kupunguza makali hata za kifua kikuu
- ✓ Serikali kupoteza wataalamu iliyogharamia elimu yao kulazimika kuajiri wataalamu kutoka nje kwa gharama ya juu sana

Jinsi ya Kujikinga

- ✓ Kutofanya zinaa kabla na nje ya ndoa
- ✓ Walioambukizwa kutumia dawa za kupunguza makali (A.R.Vs)
- ✓ Aliyebakwa kupewa dawa za A.R.V kabla ya saa 72
- ✓ Kuwapa mama waja mzito wenye virusi dawa kabla ya kujifungua kujinga mtoto

- ✓ Ngariba kutotumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote
- ✓ Kutumia sindano mpya hospitalini na matumizi ya dawa za kulevyia
- ✓ Kupima damu vizuri kabla ya kuwaongezea wagonjwa
- ✓ Kupimwa kabla ya ndoa na mara kwa mara ili kujua hali ili kujikinga dhidi ya maambukizi au kujitunza kama mtu ameambukizwa
- ✓ Kutumia mipira
- ✓ Walioambukizwa kutofanya mapenzi bila kinga ili wasipate virusi aina tofauti na sugu au magonjwa mengine ya zinaa
- ✓ Kula chakula vinavyofaa na kufanya mazoezi
- ✓ Kupata matibabu wakati ufaao mtu anapougu magonjwa mengine
- ✓ Kumjua Mungu ili kumwamini na kumtumainia ili kuondoa uoga na mahangaiko na hivyo kumwezeha mtu kuishi siku zaidi

Unyanyasaji/Udunishaji wa Wanawake na Utamaduni/Taasubi ya Kiume

- Kutorithi mali
Wanawake wajane kunyang'anywa mali na kufukuzwa
Ndoa za wake wengi (uke wenza)
Kupata watoto wengi
Kurithi wanawake
Kupashwa tohara
Kutawishwa au kunyimwa uhuru wa kutoka
Kutoelimishwa eti kwa akiolewa hatafaidi familia, atapanda wanaume vichwa au atakuwa malaya
Ndoa za mapema/lazima zinazosababisha kumatiza elimu yake (mahari haiwezi kurudishwa)
Kulazimishwa kuolewa na mtu asiyempenda
Kunyimwa haki ya kusema
Kupigwa na kutusiwa
kubakwa
Kutalikiwa
Wanaume kutokuwa waminifu kwao hata kuwanyima mahitaji na kuwapa mahawara zao
Wanaume kupuuza majukumu ya kukimu familia
Ubadhirifu wa wanaume na hali wake zao ndio walifanya kazi za kupatia hiso pesa
Kubughudhiwa

Kulaumiwa mtoto akikosekana hata mke mwininge kuolewa
Mahali pa mwanamke kuwa nyumbani au haruhuswi kufanya kazi ofisini au kuongoza
Kulazimishwa kuvala mavazi aina fulani na kukatazwa kuvala aina mengine
Kufanyishwa kazi za nyumbani kama mtumwa
Kudhibitiwa na wanaume zao kwa sababu ya vivu.
Kunyimwa ajira kwa vile akipata mimba atajikokota kazini na atahitaji likizo baada ya kujifungua.
Ajira ya mtoto wa kike ambapo anafanyishwa kazi ya sulubu na kupewa mshahara duni

Suluhisho

Hatua kali za kisheria kwa wanaowapiga, wanaowabaka na wanaotekeleza mila ya tohara na ndoa za mapema
Kufanya kampeni dhidi ya mila zinazochangia udunishaji wa wanawake
Kuwashauri watoto wa kike badala ya kuwapasha tohara
Kuanzisha makao ya watoto wa kike wanaotishiwa na mila mbaya
Kumwelimisha mwanamke kuhusu haki zake
Kuhimiza wanawake kupigania haki zao
Serikali kutenga pesa za kuelimisha watoto wa kike ili kuwapa uwezo wa kiuchumi kwani wengi hunyanyaswa kutokana na umaskini na ujinga.
Mashirika ya kutetea haki za wanawake kama FIDA na Maendeleo ya Wanawake.
Hazina ya kutoa mikopo kwa makundi ya wanawake k.v. K.W.F.T
Kuwapa wanawake nafasi sawa za ajira na katika uongozi.
Kupunguza alama ambazo wasichana wanazopaswa kufikisha ili kuijunga na vyuo vya elimu ya juu.
Kubuni sheria za kuwawezesha kumiliki mali

Jinsi Wanaume Wanavyodhulumiwa

Kupigwa
Kuchomwa kwa maji moto
Kukatwa sehemu nyeti
Wanawake kutokuwa waminifu kwao
Kutusiwa
Kutofuliwa nguo
Kunyimwa chakula
Kunyimwa unyumba kama njia ya kulipiza kisasi au kumwadhibu

Kufanyishwa kazi fulani k.v. kufulishwa nguo na kupikishwa mke akiwepo hata mbele ya wageni
Kuzomewa/ kugombezwa
Kunyimwa pesa kama hana ajira
Ufisadi
Uovu, ubaya au uharibivu.

Aina

Wanafunzi kudanganya katika mtihani
Kufanyiwa mtihani na watu wa nje
Kutoza mwanafunzi wa kidato cha kwanza pesa au chakula kama nyama ili kuwalinda.
Kujipakulia chakula kingi.
Waalimu wakuu kuitisha hongo ili kuruhusu wanafunzi wajiunge na shule zao
Kupita wengine katika foleni wanapokwenda kupata chakula au chai hata benki
Kurudishiwa bakaa/chenji nyingi dukani na kutoirejesha kwa muuza duka.
Kuokota pesa njiani na kutoulizia ni za nani
Kughushi stakabadhi za mtihani, hati za umiliki shamba
Kunakili kanda za muziki za wengine na kuziuza
Waajiri kuajiri watu wa familia zao au makabila yao
Daktari kuitisha hongo ili amhudumie mgonjwa
Polisi kuitisha hongo ili aruhusu magari ya huduma kwa umma yasiyofaa kupita
Kutohoa maziwa au kuyaongezea maji ili yawe mengi
Wenye maduka kuuza bidhaa kwa bei ghali
Kuuza bidhaa kama sukari, nyama, nafaka, gesi na mafuta ya petroli ambazo hazijatimiza uzani unaotakikana
Madereva wanaoendea mafuta ya petroli kuuza kiwango fulani cha hayo mafuta na kuongezea ya taa au diseli
Kuuzia watu dawa bandia zisizotibu magonjwa
Ulanguzi wa dawa za kulevyo
Kuiba pesa kwa kutumia risiti bandia au kufuruisha bei za bidhaa ili pesa zilizo juu wahusika wagawane
Kutoa ushahidi wa uongo
Kunyang'anya wajane na yatima mali zao
Uporaji wa mali ya umma k.v. nyanja za kuchezea watoto na misitu
Hakimu kuchukua hongo aididimize kesi
Madaktari kutoza wawele ada ya juu hata kuwafanya upassuaji wasiouhitaji ili wapate pesa.

Wafanyakazi wa halmashauri za miji kujificha wanapomwona mtu akiegesha gari ili wadai anakwepa kulipa ada ya uegeshaji ili wahongwe au walikokote gari wapate pesa zaidi.

Sababu Ya Watu Kuushiriki Ufisadi

Tamaa ya kutajirika

Kutofahamu madhara/matokeo yake

Kukosa njia za kukimu mahitaji

Mishahara au mapato duni yasiyomwezesha

mtu kukimu mahitaji yake au ya familia

Kutotosheka kwa kile mtu alichonacho

Hofu ya kupata hasara au kukosa ajira

Kutomjua mungu hivyo hawana imani

Kuzugwa au kutekwa nyara kimawazo na

kuwa mtumwa na shetani

Wengine hulichukulia kama jambo la kawaida tu au hali ya maisha

Imani kuwa siku hizi mtu hawezi kupata chochote bila kutoa hongo

Madhara

Vifo kutokana na aajali barabarani au kutotibiwa bila hongo

Majeruhi wa ajali za ajalini wengine hulemaa wasiweze kujifanya kazi zao

Kufutiliwa kwa matokeo ya mtihani

Kufukuzwa shulenii au chuoni

Umaskini kutokana na utoaji hongo ya pesa nyingi kisha kutopata kazi na ununuvi wa bidhaa kwa bei ghali

Kushuka kwa viwango vya elimu wasiohitimu ipasavyo wanaporuhusiwa kuijunga na shule ama vyuo fulani

Kushuka kwa viwango vya huduma kwa umma kutokana na kuajiriwa kwa watu ambaao hawajahitimu vizuri.

Afisi za serikali kuchomwa wafisadi wakijaribu kusitiri ushahidi wa ufisadi

Nchi kurudishwa nyuma kiuchumi na kimaendeleo kutokana na pesa za miradi au ambazo zingewekezwa katika vitega uchumi kuporwa

Kupoteza ajira baada ya kufutwa kazi kutokana na ufisadi

Familia kuteseka baada ya kupoteza ajira

Kufungwa jela kwa wanaopatikana na kosa la ufisadi

Uharibifu wa mazingira na madhara yanayoendana nao kutokana na ufyekaji wa misitu

Kudidimiza haki pale kesi inakatwa vibaya kutokana na hongo hata asiye na makosa aweza kufungwa

Viongozi wafisadi katika mashirika na assasi kupoteza nyadhfa

Suluhisho/Njia za Kuukabili Ufisadi

Hatua kali kisheria kwa wafisadi

Kulipa wafanyakazi mishahara mizuri

Kuelimisha kuhusu madhara ya usisadi

Kufuta kazi wafisadi

Kunyang'anywa pesa au mali walizopata kifisadi

Watu kutangaza mali zao k.v. kwa kujaza fomu kudhihirisha hayo

Shirika la kukagua vipimo na ubora wa bidhaa Majina ya wafisadi kutangazwa hadharani

Ukaguzi wa hesabu za matumizi ya pesa katika asasi za serikali

Shirika la kupambana na ufisadi

Kufumania wafisadi

Kupiga picha kwa kamera ya video wafisadi k.v. polisi wakichukua hongo

Kujifunza kutosheka kwa kile mtu alichonacho na kuishi maisha ya kiwango chake.

Kuarifu polisi au shirika la mkupambana na ufisadi kuhusu visa vya ufisadi

Kumjua na kumcha Mungu

Dawa za Kulevyaa/Mihadharati

Dawa ambazo huathiri utendakazi wa mwili.

Sababu za Kutumiwi

Masurufu au kuwapa vijana pesa nyingi za matumizi

Kujipa burudani

Shinikizo la rika kwa vijana

Ukosefu wa ushauri/kutojua madhara

Matangazo ya biashara

Shida k.v. ukosefu wa ajira na mahitaji ya kimsingi

Marafiki wabaya

Kukaa katika mazingira zinamotumiwa

Malezi

Kuvunjika kwa ndoa

upweke

Kujitoa haya k.m. makahaba

Shida kazini

Kudanganywa zina manufaa k.m. kumpa mtu nguvu ya kufanya kazi au kuerevusha

Kujipa hisia za kuwa huru na ujitambuaji

Madhara

Magonjwa k.v. saratani na ya zinaa

Vifo kutokana na ajali, magonjwa au dawa zenyewe
Kuiba ili kupata pesa za kununulia dawa za Ubakaji
Hufilisi watu kwa kutumia pesa nyingi hata kuuza au kuzikodisha mali zao ili kuzigharamia
Jamaa kuathirika kisaikolojia wanapoona mwenzao akiKushindwa kuendelea na masomo.
Visa nya ubakaji.
Kupotoka kimaadili k.m. kuwa mwenye matusi, kupiga wengine, kuwa mgomvi hata mzinifu.
Kuwa mchafu kama fungo k.m. kutooga, kutofua nguo, kutochanua nywele n.k.
Kuhisi mambo yasiyokuwepo (hallucination).
Wengine kushindwa kuolewa na kutoweza kupata watoto k.m. watumiaji wa miraa.
Kuvunjika kwa ndoa kutokana na kupiga mke, kutumia pesa vibaya.
Kufutwa kazi k.m. kutokana na ulevi.
Wazimu
Uhalifu
Jamaa ya mtumizi kuteseka ikimwona mwenzao akiangamia kutokana na kuzitegemea dawa za kulevyta
Mhusika huathirika kimwili na kisaikolojia
Huathiri ukuaji wa mwili na akili
Wazimu
Huathiri uwezo wa kufikiri kwa kuua seli za ubongo
Hufanya mtu kupotoka kimaadili k.m. upyaro, vita, uchoyo, uzinifu
Kuvunjika kwa ndoa
Kufukuzwa shulenii
Kufungwa jela
Kuzaa watoto ambao hawajatimiza uzani wa wastani
Kufa kwa neva na viungo kukatwa
Suluhihisho
Kuelimisha watu kuhusu madhara ya dawa za kulevyta
Watu kumjua Mungu
Matibabu ya kurekebisha watumwa wazo
Kujitenga na marafiki wabaya
Kutoingia katika mandhari zinamotumiwa
Maelekezo kuhusu dawa za matibabu kufuatwa ipasavyo
Kutotumia dawa za matibabu kwa matumizi mengine yasiyo ya kutibu
Ukaguzi wa wageni na mizigo katika viwanja nya ndege

Hatua za kisheria kwa walangazi, wauzaji na watumiaji
Kuungeza nafasi za ajira
Kukomesha matangazo ya biashara ya dawa hizo
Kuandika matahadharisho katika chupa na pakiti za vileo
Uhalifu/Utovu wa Usalama
Chanzo
Umaskini kusababisha wizi na uisadi
Dawa za kulevyta kusababisha wizi au kubaka Marafiki wabaya
Malezi mabaya
Malezi mabaya k.m. mtoto akiiba na kupelekea wazazi, wazazi hawamuulizi alikotoa vitu hivyo.
Tamaa ya mali kufanya watu kuiba, kushiriki ujisadi, n.k.
Hasira au kushindwa kujidhibiti kusababisha kumpiga na kumuumiza mtu hata kumuua
Tamaa kubwa au uchu kusababisha ubakaji.
Chuki na wivu huweza kusababisha mauaji
Suluhihisho
Hatua kali za kisheria
Kuungeza askari kwani idadi yao ni dogo ikilinganishwa na raia
Kuunda vikundi nya kujilinda
Vituo nya polisi kuongezwa
Vitu nya thamani kuwekwa mahali salama k.m. benki
Kutotembea nyakati za usiku
Kutoendea mahali kusikofaa k.v. vichochoroni
Kuweka ua na lango
Mavazi yanayofaa kuzuia ubakaji
Kutoa mafunzo ya kujikinga
Nambari za simu za dharura za kuripotia uhalifu
Kumjua Mungu
Kuungeza nafasi za ajira
Haki za Binadamu
Kuishi
Kuingiliana/kutangamana
Uhuru na usawa
Elimu
Makazi
Afya
Kiwango cha kurithisha cha maisha
Chakula
Kuabudu
Ajira ya watoto
Kufanya kazi
Kumiliki mali

Kutunzwa uzeeni/ hifadhi ya jamii/wasio na uwezo
Kupiga kura
Kutobaguliwa
Kutoteswa kuminya habari
Uhuru wa kuongea/usemi
Kutembea na kuishi popote
Kesi kuendeshwa kwa haki
Kujitetea
Kuo au kuolewa na unayemtaka
Utulivu k.m. mtoto au mke asipigwe ama kuteswa
Huduma za matibabu
Jina na utaifa wakati wa kuzaliwa
Mtoto mlemavu apewe huduma maalum
Alindwe kutokana na mateso, kazi ya sulubu na kuhusishwa vitani
Alindwe dhidi ya mila na tamaduni zisizofaa
Haki ya kupata burudani
Haki ya faragha/ kuhifadhi siri zake
Asiajiriwe
asiteswe
Jinsi ya kuwalinda na kuwatunza watoto
Sheria kubuniwa za kuwalinda
Hatua kali kisheria kwa wanaodhulumu watoto
Shirika la kupigania haki za watoto
Makao ya watoto wanaokimbia wa dhuluma
Hazina ya wizara na maeneo bunge ya kufadhili watoto maskini (bursary)
Watoto kuelimishwa kuhusu haki zao
Kuelimisha wananchi kuhusu umuhimu wa kulinda mtoto
Elimu ya bure ili watoto maskini wafaidi
Shule maalum kwa watoto walemvu
Wananchi kuchanga kusaidia watoto maskini
Makanisa kusaidia watoto yatima
Shule kuwapa watoto maskini ufadhilli
Mazingira
Hali au mambo yanayomzunguka kiumbe katika sehemu anakoishi.
Jinsi Yanavyoharibiwa
Kufyeka misitu ili kupata mahali pa makazi ama kulima
Kufuga mifugo kupita kiasi
Kutupa taka ovyooovy
Moshi kutoka katika magari na viwanda huchafua hewa
Dawa na mbolea za kemikali za kilimo huchafua udongo na maji.

Migodi kuacha mashimo ardhini ambayo hujaa maji na kuwa hatari kwa binadamu na kizalio cha mbu.
Kelele za vyombo vya mziki, viwanda, honi za magari na ndege mafuriko kuchanganya choo pamoja na maji safi
Taka kutoka nyumbani na viwandani kuelekezwa mitoni.
Madhara
Ongezeko la joto duniani
Mvua za gharika
Uhaba wa mvua
Ukame na njaa
Uhaba wa maji
Kufa kwa wanyama wa majini kama samaki Magonjwa na vifo kutokana na kuathiriwa na maji machafu
Magonjwa ya mapafu kutokana na hewa chafu
Suluhisho
Kupanda miti kusiko na miti na kule misitu imefyekwa
Elimu kuhusu madhara ya kuharibu mazingira na jinsi ya kuyatunza Uhaba wa maji.
Kukagua viwabda na hatua za kisheria kama vinavyoachilia taka katika mazingira
Kutumia samadi badala ya mbolea za kemikali na dawa za kiasili kuua wadudu katika mimea na mifugo
Kutaifisha misitu
Askari wa kulinda misitu
Kutumia kawi mbadala na ambazo hazichafui mazingira k.v. kutokana na maji na juu
Mashimo na mapipa ya kutupa taka
Kuweka mifugo kulingana na eneo la malisho
Kutolima kando ya mito
Kutia choo cha binadamu dawa kabla ya kukiachilia mitoni
Kutumia magari ya umma
Kutumia taka kama malighafi na kutumia vile vitu vyaweza kutumika tena
Usalama Barabarani
Vyanzo vya ajali
Madereva kutohitimu vizuri
Magari mabovu
Kutotii sheria za barabarani
Njia mbovu
Kubeba abiria na mizigo kupita kiasi
Kuendesha magari kwa kasi
Waabudu shetani kusababisha magari kupoteza mwelekeo

Kupita magari mengine bila uangalifu
Ulevi
Wenda miguu kutokuwa waangalifu
wanapovuka barabara
Kutodhibiti usukani vizuri
Uchovu kusababisha usingizi
Dawa za matibabu
Abiria kutolalamika au hata kumwambia
dereva aendeshe kwa kasi wafike haraka
Kuchanganyikiwa

Suluhihisho

Hatua za kisheria kwa wakiukaji kanuni za
barabarani
Kuondoa polisi wafisadi barabarani
Kukarabati barabara
Ukaguzi wa magari ili kuhakikisha yafaa kuwa
barabarani
Kufunza madereva upya
Mikanda au mishipi ya kujifunga kuzuia
kujeruhiwa vibaya na vifo ajali ikitokea
Kuweka vidhibiti mwendo
Vifaa vya kutambulia madereva walevi na
kasi ya magari
Uangalifu wakati wa kupita magari mengine
Kuwa mwangalifu wakati wa kuvuka barabara

Sayansi na Teknolojia

Uvumbuzi wa umeme unaotumiwa kuangazia
na kuendesha vyombo vingi
Matibabu kuwezesha watu kuishi kwa muda
mrefu k.m. dawa, chanjo, upasuaji,
upachikwaji viungo, miale ya kutibu saratani,
n.k.
Kurahisisha na kuharakisha usafiri k.m.
magari, pikipiki, ndege, k.m.
Kurahisisha na kuharakisha mawasiliano
kunakosaidia wakati wa dharura k.m. rununu,
mtandao, nukulishi, n.k.
Upashaji wa habari kuwezesha kupata habari
kutoka kote duniani k.m. satalaiti, mtandao,
radio, runinga, n.k.
Utengenezaji bidhaa viwandani kuharakishwa
kutokana na mitambo inazoendesha na
tarakilishi
Mimea na mifugo wanaokomaa haraka na
walio na mazao mengi
Roketi inayowezesha kwenda katika mwezi
na sayari nyingine
Silaha kama bunduki za kupambana na
maadui na wahalifu
Burudani bora k.m. sidi, video, mtandao, n.k.

Madhara

Uavyaji mimba
Mauaji ya huruma

Tishio la dunia kuangamia kutokana na silaha
za nuklia na viini vinavyotengezewe
maabarani
Uhalifu kuongezeka kutokana na wingi wa
bunduki, simu na mtandao
Vyakula kutokana na mimea ina mifugo
iliyokuzwa kisayanzi kudhuru afya
Wizi wa viungo vya mwili hata kuhasiwa bila
hiari
Ajali za barabarani na za ndege zinazoua
watu wengi
Upotoshaji kimaadili kama vile filamu chafu
katika mitandao na sidi
Kutumia vijusi kutengenezea viungo
Ongezeko la joto duniani kutokana na
uchafuzi wa hewa
Ugaidi kutokana unaoteklezwa kwa
mabomu

Simu za Rununu

Faida

Kurahisha na kuharakisha mawasilano
Kupunguza gharama za usafiri
Mtandao huelimisha na hufahamisha habari
Kutuma pesa
Kuweka pesa/akiba
Burudani k.m. nyimbo, michezo
Kupiga nduru uhalifu unapotokeo
Ajira kwa wauzaji na watengenezaji
Ushuru kwa serikali
Shajara, kalenda, kamera, kikokotozi

Madhara

Burudani kusababisha ajizi
Uhalifu
Gharama kubwa hasa kuweka chaji na malipo
kabla ya kutumia kuongea au mtandao
Mtandao kupotosha kimaadili
Hutoa miale ambayo yaweza kusababisha
saratani
Kudanganya katika mitihani
Kufungwa jela kutokana na arafa za vitisho
na matusi

Runinga/magazeti

Burudani
Habari
Ajira kwa wanahabari na watangazaji
Matangazo ya biashara
Kufunza maadili k.m. michezo ya kuigiza na
vichekesho.
Kutuwezesha kufahamu sehemu nyingine za
nchi na dunia
Kuelimisha k.v. vipindi vya fasihi
Utalii
Kuangazia sehemu na watu wenye shida

Kukuza lugha	Kelele za magari yao husumbua wanyama na
Kukuza uzaleno	kukanyaga na kuharibu lishe yao
Madhara	Jinsi ya kuvutia watalii zaidi
Ajizi	Kudumisha usalama
Kupotosha kimaadili	Kuimarisha miundo msingi
Filamu ziazohimiza watu kuwa wazinifu.	Kutangaza nchi na vivutio nje
Matangazo ya vileo	Kupunguza malipo katika hoteli za watalii
Kuenezea chuki na propaganda	Kufahamisha wananchi kuhusu vivutio kupitia
Kuiga utamaduni wa kigeni usiofaa k.v.	vyombo vyaa habari
mavazi, talaka	Kuongeza wafanyakazi mishahara ili kuweka
Gharama ya kununulia	akiba waweze kuzuru maeneo yenye vivutio
Kutopata muda wa kushauri watoto na	Kuwapa wafanyakazi likizo ya kutosha
kuomba	
Wanafunzi kutosoma jioni	Umaskini
Mke na mume kutoongea kujadili mwelekeo	
wa familia	Suluhihisho
Wanaume kuchelewa kurudi nyumbani usiku	Kuungeza nafasi za ajira
wakitazama mpira	Kutoa mikopo rahisi kulipa
Migogoro kwa kutaka kutazama vipindi	Kupunguza bei ya pembejeo
tofauti	Elimu ya bure
Kelele na usumbufu kwa waliolala	Kupigana na ujisadi
Utalii	Upangaji uzazi ili kupunguza idadi ya watu
halii ya kusafiri mbali ili kuvinjari au kufurahia	Bei bora ya mazao ya kilimo
mandhari	Kazi kwa vijana
Faida	Ukeketaaji
Fedha za kigeni	
Ajira katika hoteli, udereva, n.k.	Sababu
Uhifadhi wa mazingira	Kupunguza tamaa
Kuboreshwa kwa miundo msingi	Njia ya kukomaa
Mapato kwa serikali kutokana na ada ya	Mila na tamaduni
kuingilia mbugani na kodi za mikahawa	Madhara
Amani na maelewano nchini na duniani	Kifo kwa kutokwa na damu sana
Kuhifadhi mila na tamaduni zetu	Uenezaji wa magonjwa
Kupa nchi umaarufu duniani	Shida wakati wa hedhi na kujifungua
Maeneneo kame kuweza kutumiwa ipasavyo	Ndoa kuvunjika
kama kivutio chao	Kibali cha kujiingiza katika myenendo isiyofaa
Soko kwa mazao ya kilimo	Utengano kati ya waliothiriwa na ambao
Kuwapa wauzaji vinyago mapato	hawajatahiriwa -migogoro
Ubaya	Kuzua utabaka baina ya waliopashwa na
Magonjwa k.v. ya zinaa	wasioopashwa tohara
Matumizi ya mihandarati	Suluhihisho
Tabia zisizofaa k.v. Usenge zinazovunja ndoa	Hatua za kisheria
na kueneza magonjwa kama ukimwi	Elimu kuhusu madhara
Upuuzaji wa miradi ya maendeleo serikali	Mawaiidha kwa wasichana
ikijengea watalii hoteli za kifahari na viwanja	Makao ya watoto
vya ndege ambavyo hutumika kwa nadra	Njaa
sana	Kilimo cha unyunyizaji maji
Kusababisha watoto kuacha shule ili wawe	Kupunguza bei za pembejeo
wanawaelekeza wapate pesa	Njia bora za kuhifadhi mazao
Kuhimiza mauaji wa wanyama kwa kununua	Mimea na mifugo inayokomaa haraka
pembe na ngozi	Utumizi wa samadi na mbolea
	Kuelimisha wakulima kuhusu kilimo bora
	Kutayarisha mashamba mapema
	Serikali kununua mazao ya wakulima na
	kuyahifadhi

Dini	Kutumia pesa vyema bila ubadhirifu
Uzuri	Kutopendelea na kulinganisha watoto kiuwezo
Kufunza maadili	kutotumia dawa za kulevyta
Kusaidia maskini	Kuomba pamoja
Kuanzisha shule na hospitali	wazazi kutopendelea watoto fulani
Ajira kwa padri, kasisi n.k.	Baba kutimiza majukumu yake ya kukimu jamii
Kuandaa watu kwa maisha baada ya kifo	Kutodhibiti mke na watoto kupita kiasi
Kufariji/kuliwaza wenyе dhiki	Uadilifu
Ubaya	Kushiriki kazi
Tamaa ya pesa	Mambo yanayoathiri utaifa/umoja na utangamano/amani
Biashara	Ufisadi k.v. kuajiri watu kimapendeleo
Ubakaji wa watoto	Ukabila
Kuuza uponyaji	Viongozi kueneza chuki
Nyingine kutosaidia wenyе shida	serikali kutoakisi uwakilishaji wa taifa zima
Vita/jihadi	Usalama kukosekana
Kuruhusu waovu bora watoe pesa	Ukosefu wa ajira
Kutoenda hospitalini	Matamshi mabaya ya viongozi
Kuendeleza maovu k.v. uzinifu, ushirikina, uabudu shetani, n.k.	Kupanda kwa gharama ya maisha
Maasi ya vijana	Majanga ya kiasili
dawa za kulevyta	Kutojenga miundo msingi kwa usawa
shiniko la kikundi	Kupendelea maeneo fulani katika ugawaji wa raslimali
filamu mbaya	Ukimbizi wa ndani kwa ndani
kudhibitiwa kupita kiasi	Ubomoaji wa nyumba
kukosa nidhamu	Suluhihisho
malezi mabaya/udekezaji	Lugha ya taifa
kubomoka kwa msingi wa jamii	Kukabiliana na ufisadi
Ufukara kusababisha kujiunga na makundi haramu	Usawa katika ugawaji wa raslimali
Kukata tamaa	Kuelimisha kuhusu umoja wa kitaifa
Kutumiwa vibaya na wanasiasa	Tamasha za kitamaduni
Suluhihisho	Kutalii sehemu nyingine za nchi
Kujiondoa kundini	Ndoa za makabila tofauti
Kuimarisha uchumi	Serikali ya muungano
Kuwashauri vijana	Viongozi wachochezni kuchukuliwa hatua kisheria
Kujenga udhabitwi wa jamii	Matatu
Kuwaadhibu kulingana na makosa yao	Faida
Vijana kujisaka na kujikosoa	Kurahisisha na kuharakisha usafiri
Vijana kumjua mungu	Ajira
Uhuru wa kadiri	Ushuru
Uongozi bora	Biashara
Malezi bora	Huduma za dharura
Kuongeza nafasi za ajira	Madhara
Umoja na Utangamano katika Familia	Ajali
Kuheshimiana	Wizi
Utiifu na unyenyekevu	Ufisadi wa polisi kuongezeka
Kuwa na usemi	Kuongeza nauli ghafla
Kuvumiliana na kusameheana	Ujeuri wa madereva na mataniboi
Uaminifu na kuaminiana	Kuchelewesha watu njiani
Kutochagulia watoto taaluma na wachumba	Magazeti
Wazazi kutolazimisha watoto taaluma au kozi wasizotaka	

Habari za taifa na kimataifa	Kichwa kwa herufi kubwa, kipigwe mstari na kisizidiske maneni sita
Kuelimisha k.m. kuhusu afya	Upatanisho/uwiano za kisarufi
Kuburudisha k.m. vibonzo	Tahajia/hijai
Matangazo ya biashara	Kuakifisha
Ajira k.m. wahariri, wauzaji	Mtiririko
Mapato kwa serikali	Uhalisi
Kutangaza nafasi za ajira	tafsiri ya moja kwa moja k.m. kurudisha mlango, mguu wa gari, kutoa/kuweka nguo Maadili (lughu na mawazo safi na mtazamo wa kusaidia taifa)
Elimu k.m. uchambuzi wa vitabu vya fasihi na mashairi	Urefu
Hutumiwa kufungia bidhaa	Uasilia (utungo wako si kurejelea vitabu vya fasihi)
Ubakaji	Usafi (mwandiko unaosomeka na ambao haujapigwapigwa mistari na kufutwa)
Sura mbaya	Tamathali za usemi
ulevi	Msamiati na tamathali zinazokubalika wala si za kupachika. Usitumie msamiati wa kishairi k.v. mtima, ja, n.k.
Ulemavu	Kutofupisha k.v. k.m., n.k., Bi.
Unyonge wa kiakili	Kutumia kistari ikiwa neno linaendelea katika mstari wa pili na kutokata silabi
Kushindwa kudhibiti jicho na tamaa za mwili	Herufi f, u, i, j, m, l
Njaa ya kimapenzi	Kutaja na kueleza kikamilifu
Kisasi	Kukamilisha maneno
Kujihisi duni	Kutotenganisha sehemu za neno k.m. walilo zungumzia, walioenda
Kisomo duni	Kutounganisha maneno k.m. kwasababu, ni mimi
Mavazi	Mdokezo kuoana na maneno yako.
Athari	Usiongeze maneno kwenye dondo la kumalizia.
Waliobakwa huathirika kisaikolojia	Kutoweza dondo ni kopotoka
Kujikosea heshima na kujihisi mchafu	Kusoma insha baada ya kuandika
Magonjwa ya zinaa	4. UANDISHI WAKAWAIDA
Mimba zisizotakikana	Ufahamu
Vifo	Kuelewa
kujeruhiwa	Kuandika idadi ya hoja kulingana na alama Hoja kwa muhtasari
Kupoteza imani na wanaume/wanawake	Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza Kuorodhesha hoja kwa nambari wala si kistari
Kutengwa	Jibu lililokamilika
Kufungwa jela	Kutoa majibu kutoka katika ufahamu si fikra zako
3. UTUNGAJI WA KISANII	Maana za maneno kama yalivytumiwa kwa muundo ule ule
Mashairi mepesi (huru/arudhi)	Muhtasari/Ufupisho
Hadithi fupi	Kutoa mawazo makuu huku kiini cha taarifa kikidumishwa.
Vitendawili	Hatua
Mafumbo/chemshabongo	
Vitanza ndimi	
Michezo ya kuigiza	
Mambo ya Kuzingatia katika Uadishi wa Insha	
maagizo	
Usijibu swali usilolielewa	
Uandishi mzuri wa nambari ya swali unalofanya	
Kuandika vidokezi	
Kuandika kila hoja katika aya yake	
Kuanzia aya kwa njia tofauti	
Lugha sahili	
Miundo tofauti ya sentensi	
maudhui	
muundo	

Andika nambari za aya kulinganisha
Soma makala
Elewa swalii
Andika mambo muhimu ukizingatia swalii
ukiondoa maneno yasiyo muhimu
Usibadilishe chochote hata kama unatakiwa
kutumia maneno yako
Andika hoja kikamilifu
Andika nakala safi ukizingatia mtiririko
Epuka viunganishi vingi
Zingatia idadi ya maneno uliyopewa
Zingatia kanuni za uandishi
Piga mshazari nakala chafu
Matumizi ya lugha
Kuzingatia sehemu za swalii
Sehemu zinazobadilika
Kuzingatia neno moja moja
Kuzingatia hatua au mbinu
Kutojibu maswali kwa pupa
Kusoma jibu ili kusahihisha makosa
Kuelewa swalii k.m. tunga sentensi moja,
eleza maana
Tunga sentensi fupi
Kuonyesha neno, fungu la maneno au
kiambishi unachotumia kutunga sentensi
Kubainisha (eleza kikamilifu kwa kuandika
neno au maneno na jina lake)
Tahajia k.m. yabwa, kitendo
Isimu jamii
Kutaja, kueleza na kutoa mifano
Fasihi
Kufikiri ili kuelewa swalii
Usijibu maswali zaidi ya manne. Kama jibu
halikuridhishi, lipige mshazari
Maagizo (swali la kwanza ni la lazima, usijibu
maswali mawili kutoka sehemu moja
Chagua maswali utakayoweza kujibu na
kupata hoja nydingi
Andika nambari vizuri
Usiandike hoja nydingi kuliko alama
Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza
Hoja kwa aya moja
Kutaja, kueleza kikamilifu na kuthibitisha kwa
mifano kutoka kitabuni (kutaja alama moja,
kueleza mbili)
Usirudie hoja kwa njia tofauti
Kutochanganya wahusika
Kusoma vitabu mara nydingi ili kujua dondoo
limetolewa wapi
Maswali ya dondoo (msemaji, anayeambiwa,
wapi, lini)
Maswali ya kujadili
Swali la methali